

ΑΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ(*)

Τοῦ κ. LUCIEN MORREN

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λουβαίν

Προφανῶς σ' ὅλες τίς γλώσσες τοῦ κόσμου, ἡ ὁμορφὴ λέξη «φῶς» μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ μὲ δύο ἐκδοχές: ἀφενὸς μὲ ἔννοια πρωταρχικῆ, φυσικὴ καὶ ἀφετέρου μὲ πνευματοποιημένη ἔννοια, δηλαδὴ μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς διάνοιξης τῆς νοήσεως. Καὶ στὸν ἀνωτέρω τίτλο, ὅπου βλέπουμε συντροφιασμένους τοὺς ἄρους «φῶς» καὶ «μυστήριον», θὰ πιστεῦτε κανεὶς αὐθόρμητα, λόγῳ αὐτῆς τῆς γειννίας, πὼς ὁ πρῶτος θὰ ἐκληφθεῖ μὲ τὴν πνευματικὴν του ἔννοια. Πλὴν, δὲ θὰ συμβεῖ κάτι τέτοιο: τὸ σημεῖο ἐκκίνησός μας θὰ στηριχθεῖ στὴ Φυσικὴ.

Ὡς ἐκ τούτου λοιπὸν πρέπει ἀμέσως νὰ καθυσχάσουμε τὸν ἀναγνώστη πού θὰ μπορούσε νὰ δοκιμάσει εὐλογητὴ ἀνησυχία. Πράγματι, τὸ νὰ συνταιριάζουμε ἔτσι μιὰ φυσικὴ πλευρὰ μὲ τὸ μυστήριον, οὐσιαστικῶς θεολογικῆς διάστασης, δὲ σημαίνει νὰ μπερδεύουμε ἀπερίσκεπτα τὸ κοσμικὸ μὲ τὸ ἱερὸ ἢ τοῦλάχιστον, νὰ διατρέχουμε τὸν κίνδυνον τοῦ πάσης θυσίας ἑξαρμονισμοῦ (concordisme).

Ἄς δηλώσουμε ἀμέσως, πὼς παρόμοιος φόβος δὲν θὰ ἔχει ἀντίκρουσμα. Ὁ πιστὸς ἐπιστήμονας πού γράφει τοῦτες τίς γραμμές, ἐκφράζει τὸν πιὸ μεγάλο σεβασμὸ γιὰ τίς διακρίσεις πού ἐπιβάλλονται ἀνάμεσα στὴ φύση καὶ τὴν ὑπερφύση καὶ θὰ 'ταν ὁ πρῶτος πού θ' ἀπέκρουε ἀπαράδεκτες συγχύσεις. Ἀντίθετα αὐτὸ πού θὰ ζητήσῃ εἶναι νὰ διατηροῦμε παρούσα στὸ πνεῦμα μας μιὰ ἔννοια πού ἔχει λαμπρὴ ἱστορία μέσα στὴ θεολογικὴ παράδοση: τὴν ἔννοια τῆς ἀναλο-

γίας, χάρις στὴν ὁποία μποροῦν νὰ οἰκοδομηθοῦν συμπλησιασμοὶ μὲ πλήρη σεβασμὸ τῆς διάκρισης τῶν ἐπιπέδων. Ἐπιτρέπει νὰ θέτουμε ἀντιμέτωπα χωρὶς νὰ συγχέουμε.

Ὡστόσο, πρὶν ἔρθουμε σ' αὐτὲς τίς ἀναλογίες, μᾶς χρειάζεται νὰ παρουσιάσουμε αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑπόβαθρον, πάνω στὸ ὁποῖο θὰ θεμελιωθοῦν, δηλαδὴ τὴ συμπληρωματικότητά. Κάνοντάς το, ὀφείλουμε ν' ἀναλάβουμε μιὰ μικρὴ περιήγηση στὸ χῶρον τῆς σύγχρονης Φυσικῆς... καὶ νὰ μας πάλι μπροστὰ σὲ φόβους πού πρέπει νὰ διασκεδάσουμε! Ἄς καθυσχάσει ὅμως ὁ μὴ ἐπιστήμονας ἀναγνώστης: γιὰ νὰ διαπραγματευτοῦμε τὸ θέμα, δὲν εἶναι καθόλου ἀναγκαῖο νὰ ξανοιχτοῦμε σὲ ἐρμητικὲς νοητικὲς θεωρήσεις — καὶ ἡ γλώσσα θὰ παραμείνει ἀπλή. Καὶ θὰ μπορέσει νὰ παραμείνει ἀπλή, γιὰ τὴν ζοῦμε ὅλοι μας σὲ μιὰ ἐποχὴ πού κυριαρχεῖται ἀπ' τίς ἐπιστήμες καὶ τὴν τεχνικὴ καὶ γιὰ τὴν ὡς ἐκ τούτου, ὀρισμένες στοιχειώδεις ἐπιστημονικὲς ἔννοιες ὅπως ἠλεκτρονία, κύματα ἢ σωματίδια, ἔχουν ἐκλαϊκευθεῖ σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε εἰσῆλθαν στὸ τρέχον πολιτιστικὸ λεξιλόγιον.

1. Ἡ συμπληρωματικότητά στὴ φύση

Ἡ ἔννοια τῆς συμπληρωματικότητος γεννιέται στὴ Φυσικὴ, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας καὶ βρίσκεται τὴν ἀπαρχὴν τῆς στὴ μελέτῃ τοῦ φωτός. Αὐτὸ — ἐδῶ, τὸ καταλαβαίνει κανεὶς, γοῆτευσε πάντοτε πολυάριθμους ἐπιστήμονες, καὶ γιὰ πολὺ καιρὸ ἀναρωτιόντουσαν σχετικὰ μὲ τὴ φύση του. Ὁ Νεύτων τὸ φαντάζονταν ν' ἀποτελεῖται ἀπὸ μικροὺς κόκκους, ἀπὸ ταχυκίνητα σωματίδια· ὁ Huyghens, ἀντίθετα, τὸ ἔβλεπε κυματοεῖδές, κατ' εἰκόνα τῶν ἐξαπλούμενων κυμάτων.

Αὐτὴ ἡ δευτέρη ἀκριβῶς ἐρμηνεία εἶναι ἐκείνη πού θριάμβευσε, ἔταν, στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα, τὰ πειράματα τοῦ Frensel πάνω στὶς ἀλληλεπιδράσεις, ἔπεισαν τοὺς πάντες ὅτι τὸ φῶς ἦταν ἓνα φαινόμενο κυματοεῖδους φύσεως, ἓνα σύνολο κυμάτων πού τὸ καθένα τους χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ συχνότητα (ὀνομάζουμε «συχνότητα» τὸν ἀριθμὸ τῶν κυμάτων πού διέρχονται ἀπὸ ἓνα σημεῖο τῆς διαδρομῆς μέσα σ' ἓνα δευτερόλεπτο).

Ἄς διατρέξουμε ὅμως μὲ μεγάλα βήματα τὴν ἱστορία. Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, εἶδαν τὸ φῶς

* Τὴ δημοσίευση τοῦ παρόντος ἀρθροῦ ἀναγγεῖλαμε στὸ τεύχος 1/15 Δεκεμβρίου 1986, σ. 367. Τὸ κείμενο μετάφρασε ὁ θεολόγος καθηγητὴς κ. Στάθης Γιαννῆς πού ἔχει σπουδάσει Φιλοσοφία στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λουβαίν. Τὸ ἀρθρον ἀποτελεῖ μιὰ πολύτιμη συμβολὴ στὸν διάλογο πίστεως καὶ ἐπιστήμης. Ὁ συγγραφέας εἶναι διατεθειμένος νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἐρωτήματα τῶν ἀναγνωστῶν. Τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ εἶναι ἤδη εὐαισθητοποιημένο σ' ἓνα τέτοιο διάλογο. Ἡ ἀπῆχηση πού βρῆκαν τὰ ὑπ' ἀριθ. 17 καὶ 18 τεύχη τὰ ἀφιερωμένα στὴν κριτικὴ διερεύνηση πίστεως καὶ ἐπιστήμης τοῦ περιοδικοῦ «Σύναξις» (Ἰανουάριος-Μάρτιος, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1986), τὰ δύο κείμενα περὶ ἐπιστήμης (ἐκδοσὴ τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ μέσα στὸ 1986) καθὼς καὶ ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Λέκτορα τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν. Ἀθηνῶν κ. Μάριου Μπέζου, Διαλεκτικὴ φυσικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ θεολογία, Ὁ σύγχρονος φιλοσοφικὸς διάλογος Φυσικῆς καὶ Θεολογίας ἐπὶ τῆς βάσει τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τοῦ Βέρνερ Χάιζενμπεργκ, Ἀθήνα 1985, 361 σ. μαρτυροῦν γιὰ τὸ αὐξημένο ἐνδιαφέρον (Α.Μ.Σ.).

άλλα πειράματα (πάνω στη φωτοηλεκτρική ενέργεια ή την διά του φωτός έκλυση ηλεκτρονίων εκτός της ύλης), των οποίων ο χαρακτήρας ήταν τέτοιος, ώστε να μη τους ταιριάζει καθόλου ή κυματοειδής υπόθεση. Ο Einstein, πρώτος, διατύπωσε το 1905 ένα νόμο, στον οποίο ανταποκρίνονταν τα πειράματα αυτά με ακριβή τρόπο, αλλά με τίμημα την πλήρη άνατροπή όλων των προγενέστερων αντιλήψεων. Αυτός ο νόμος συνεπάγονταν πράγματι, ότι το φως δρούσε διά μικρών πακέτων, με άλλα λόγια ότι συντίθετο από κόκκους, από σωματίδια (όπως το είχε σκεφθεί ο Νεύτων!). Και η προφάνεια σε παρόμοιες περιπτώσεις ήταν τέτοια, ώστε η ιδέα επεβλήθη γρήγορα: γνωρίζουμε έκτοτε αυτούς τους κόκκους φωτός με το όνομα «φωτόνια».

Έν τούτοις, αυτές οι νέες θεωρήσεις δεν έναρμονίζονταν καθόλου με τα παλαιά πειράματα του Frensel, εις τρόπον ώστε η αξιοσημείωτη αυτή πρόοδος των γνώσεών μας συνοδεύτηκε παραδόξως στους φυσικούς από μια πολύ έκδηλη δυσφορία. Διότι, αν έπρεπε να βλέπουν το φως άλλοτε σαν κύματα, άλλοτε σαν σωματίδια, σύμφωνα με το είδος των πραγματοποιηθέντων πειραμάτων, έπρεπε άσφαλώς ν' αντιληφθούν πως αυτές οι δύο παραστάσεις ήταν άσυμβίβαστες: ένα σωματίο είναι μια πραγματικότητα εν χώρο, όπου, έξ' εαυτής, είναι ξένη ή έννοια της συχνότητας: ένα κύμα, αντίθετα, είναι μια πραγματικότητα αὐσιωδώς διάχυτη στην όποια ή έννοια της συχνότητας είναι άναγκαιώς συναρτημένη! Πώς να συννεοηθούν, πως να συλλάβουν μια παρόμοια κατάσταση, όπου έννοιες φαινομενικά αντιφατικές όφείλουν έν τούτοις να εφαρμοσθούν στην ίδια πραγματικότητα;

Όμως, για τον άνθρωπο, ένα άνιγμα είναι μαζί και πρόκληση. Και ιδού ότι, κάπου 20 χρόνια άργότερα, στα 1924, ο Louis de Broglie, στη μνημειώδη έργασία του, τόλμησε να συνταιριάσει τις δύο άπεικονίσεις μέσα σ' ένα ένιαίο μαθηματικό τύπο. Παρά ταύτα το αίσθημα δυσφορίας δέ διαλύθηκε παρά μερικόντατα: γιατί, αν οι δύο όψεις, ή σωματοειδής και ή κυματοειδής, είναι τώρα καλοταιριασμένες μέσα στον ίδιο μαθηματικό τύπο, δεν είναι παρά εκεί μονάχα που συνταιριάζονται και καθόλου στις παραστάσεις μας. Αυτές — εδώ παραμένουν το ίδιο άσυμφιλίωτες. Εις τρόπον ώστε μπορούμε μάλλον να πούμε, πως το αίσθημα δυσφορίας άλλαξε πρόσωπο: συνίστατο πριν στο έρώτημα αν το φως ήταν κύμα ή σωματίδιο, έδράζεται τώρα στη γνώση ότι είναι έν ταύτῃ κύμα και ή σωματίδιο, εις πείσμα του παραμένοντος άσυμβίβαστου των άπεικονίσεων. Και αυτή ή άντικατάσταση του συνδέσμου ή από τον σύνδεσμο και αύξησε τελικά την ένταση του παραδόξου και συνέβαλε μεγάλα στο να ώθήσει τους σύγχρονους φυσικούς να θέσουν υπό βαθεία άμφισβήτηση αυτή τούτη την έννοια της παράστασης. Τόσο μάλλον — και ή παρατήρηση είναι πολύ σημαντική — καθόσον οι νέες θεωρήσεις δεν έννοούν να περιορίζονται σε μόνη την περίπτωση του φωτός. Ο μαθηματικός φορμαλισμός που προτάθηκε από τον

de Broglie, όφειλε, κατά την αντίληψή του, να επεκταθεί στις λοιπές στοιχειώδεις πραγματικότητες της Φυσικής, ιδίως σ' αυτές που, όπως το ηλεκτρόνιο, θεωρούνταν σαν τυπικά σωματοειδείς. Και το πείραμα δεν άργησε να δικαιώσει αυτή την τολμηρή αντίληψη: σε όρισμένες περιπτώσεις, ηλεκτρόνια συμπεριφέρονταν σαν κύμα! Έτσι, ή διχοτόμηση κύμα-σωμάτιο άποδεικνύονταν να είναι θεμελιώδης συνιστώσα των πρώτων στοιχείων της φύσεως.

Αυτή ή σύνθεση δύο αντιφατικών όψεων μέσα στην ίδια πραγματικότητα ονομάζεται «συμπληρωματικότητα». Και το πρώτο δίδαγμα που άρύεται κανείς άπ' αυτό, είναι ή έγκατάλειψη της λογικής εκείνης άρχής που κυριαρχούσε μέχρι τη στιγμή αυτή σ' όλόκληρη την επιστήμη, ότι δηλαδή γνώση και διαύγεια παραστάσεως πηγαιύνουν μαζί. Διότι, να που το άνιγμα έρχεται να φωτρώσει στην καρδιά την ίδια της γνώσεως, με την ευκαιρία μιας άπ' τις μεγαλύτερες κατακτήσεις της. Άλλ' άπ' αυτό το πρώτο μάθημα, άπορρέει άμέσως ένα άλλο, δηλαδή το να έντυπώσουμε καλλίτερα στο μυαλό μας την έννοια των όριων μας, όπως θαυμάσια το εκφράζει ο ίδιος ο de Broglie όταν μάς δηλώνει: «Δεν είναι καθόλου προφανές, ότι μπορούμε να περιγράψουμε μια φυσική πραγματικότητα με τη βοήθεια μιας μονάχα εικόνας ή μιας μονάχα έννοιας του πνεύματός μας», ή ακόμη οι δυο όψεις, ή κυματοειδής και ή σωματοειδής, είναι όπως οι πλευρές ενός αντικειμένου που δεν μπορεί κανείς να κατοπτεύσει ταυτόχρονα και που πρέπει επομένως να δει τη μια μετά την άλλη με τη σειρά για να το περιγράψει πλήρως¹. Αντιλαμβανόμαστε έτσι, ότι ή συμπληρωματικότητα μάς δίνει ένα μάθημα ταπεινώσεως και αρχίζουμε έτσι να διαβλέπουμε πως μάς κατευθύνει σε μια πνευματική πλευρά.

Άλλ' άς μη προτρέχουμε. Διότι ή ισχύς της συμπληρωματικότητας άπέχει πολύ άπ' το να περιορίζεται σε μόνο το επίπεδο της Φυσικής των στοιχειωδών όντοτήτων. Ανακαλύπτουμε, πράγματι, όλο και καλλίτερα, πως ένας δίπλευρος χαρακτήρας, χαρακτήρας που συνιστά άκριβώς τον πυρήνα της πραγματικότητας, βεβαιώνεται σήμερα σε όλα τα επίπεδα του όντος — έφόσον, έννοείται, δεχθούμε πως ή συμπληρωματικότητα συναντάται εκεί με τρόπους που προσιδιάζουν στο καθένα άπ' αυτά τα επίπεδα.

Ήδη, οι στοιχειώδεις όντότητες δεν μπορούν να συννεοηθούν για να συστήσουν άτομα και μόρια, παρά χάρη στις άλληλεπιδράσεις, πράγμα που μάς επιτρέπει να διακρίνουμε, εύθες έξ' άρχής, μια πλευρά ύλικου «υποβάθρου» (substrat) και μια πλευρά διαμόρφωσης (information) που συνδέεται με την όμοιότητα, τη μόνη θύρα που οδηγεί σε πιο πολύπλοκες «μορφές». Άλλ' ή όδός για την πολυπλοκότητα συνεχίζεται πάντοτε δίπλευρη. Στον βιολογικό κόσμο, αυτό που, άπ' τα στοιχειώδη κίβλας στάδια της ζωής, προσδίδει στους βιολογικούς «όργανισμούς» χαρακτήρα μη δυνάμενο να ύπαχθει στον άδρανή κόσμο, είναι ή συμπληρωματικότητα άνάμεσα στα μοριακά ύλικά και στη μορφοποιητική άργάνωση. Με την

εξελικτική πρόοδο, αυτή ή πλευρά σχηματισμοῦ μορφῶν μεταβάλλεται σέ ψυχισμό. Ἡ Βιολογία, ἐπισημη συγκριτικά νέα καί με ἀντικείμενα διαφορετικά ἐπισφαλές (redoutable) ἀπ' ὅ,τι ἐκεῖνο τῆς Φυσικῆς, δὲν ἔφτασε ἀκόμη, ἔστω καί μακρόθεν, νά μπορεί νά θεμελιώσει ἕνα φορμαλισμένο δεσμό ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς πόλους· ἀναμένει πάντα τὸν de Broglie τῆς. Ἡ ἴδια ἕμως ἡ ὑπαρξή τῶν δύο αὐτῶν πόλων μοιάζει δύσκολα ἀμφισβητήσιμη. Ὅπως τὸ λέει προπάντων ὁ Grassé, μιὰ θεώρηση πού ἐννοεῖ νά ἀναγάγει ἀποκλειστικά σέ μιὰ μόνο πλευρά τὸν βιολογικὸ κόσμον, ἀδυνατεῖ νά καταλάβει πέρα γιὰ πέρα τὸ ἔμβιον ὄν.

Ἐπὶ πλέον, ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀποτελοῦμε ἔκφραση τοῦ ἐμβίου ὄντος καί κατὰ συνέπεια θά βροῦμε στὴν ἔρευνα τοῦ ἑαυτοῦ μας τὸ πιὸ κραυγαλέο σχετικὰ ἔρεισμα. Στὸ ἐπίπεδό μας, ἡ συμπληρωματικότητα ἀνάμεσα στὴν ζωτικότητα καί στὸ πνεῦμα ἐπιβάλλεται πράγματι σέ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ὁ ἄνθρωπος ἀρχικὰ ὀδηγήθηκε σέ μιὰ δυαλιστικὴ ἀντίληψη ὅσον ἀφορᾷ στὸ ὑποκείμενό του. Δυαλιστικὴ ἀντίληψη πού ξεπηδάει ἀπὸ μιὰ ἐντονότατη συνείδηση πὼς ἡ σκέψη δὲν μπορεί ἀπλᾶ νά ἀναχθεῖ σέ ὕλικὴ διεργασία, ὅποια κι' ἂν εἶναι αὐτή. Ἐν τούτοις, γινόμαστε ὅλο καί πιὸ πολὺ εὐαίσθητοι στὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐδῶ κάτω καμιὰ ἀσκηση τῆς σκέψεως χωρὶς ἐγκέφαλο, δηλαδὴ χωρὶς ὕλικὴ ὀργάνωση. Ἄν ἡ συνείδηση ἀδυνατεῖ νά ἀναχθεῖ στὸ σῶμα, ἀδυνατεῖ ἐξ ἴσου νά χωριστεῖ ἀπὸ αὐτό. Ὁ «σκεπτόμενος κάλαμος» εἶναι ἀδιαίρετος κάλαμος καί σκεπτόμενος, ἀδιαλύτως ἕνας.

Εἶναι λοιπὸν γιὰ ἕνα ἐπιπλέον λόγο ἀξιοσημείωτο νά παρατηρήσουμε αὐτὴ τὴ σύγκλιση τῆς κινήσεως τῶν ἰδεῶν πρὸς μιὰ συμπληρωματικὴ δομοσυγκρότηση σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα: εἶναι ἡ ἐποχὴ πού βλέπει τὴν ἀπόρριψη γιὰ τὸν ἄνθρωπον ἑνὸς διαιρετικοῦ δυαλισμοῦ, ὑπογραμμίζοντας ὅλο καί πιὸ πολὺ — καί δικαίως — τὴν ἐνότητα τοῦ εἶναι, καί πού ἀνακαλύπτει ἐξάλλου τὸ δίπλευρο χαρακτῆρα στὶς στοιχειώδεις ὀντότητες, στὶς ὁποῖες ἐφαρμόζονταν ἄλλοτε ἡ ἐνικότητα τῆς παράστασης.

Ἔτσι, σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ἀπὸ πάνω ὡς κάτω, ἡ φύση μᾶς φαίνεται νά παρουσιάζεται σύμφωνα με μιὰ συμπληρωματικὴ δομὴ, μέσα στὴν ὁποία διακρίνουμε μιὰ πλευρὰ «ὕλικου ὑπόβαθρου» καί μιὰ ἄλλη «διαμόρφωσης» — ὅροι τῶν ὁποίων ἡ καλοθεμελιωμένη ἐφαρμογὴ ἐν προκειμένῳ καθίσταται τόσο σαφέστερη ὅσο ἀνερχόμαστε στὴν ἱεραρχία τῶν ὄντων. Ὡστόσο, ἤδη στὸ ἐπίπεδο τῶν στοιχειωδῶν ὀντοτήτων, μπορούμε νά συνδέσουμε τὸ σωματίδιο με τὸ ὕλικὸ ὑπόβαθρο καί τὸ κύμα (πού τὸ κατευθύνει) με τὴ διαμόρφωση. Στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀτόμων καί τῶν μορίων, ἡ χημικὴ συγγένεια δίνει μορφή (μορφώνει) στὶς συναθροίσεις τῶν σωματιδίων (ὕλικὸ ὑπόβαθρο). Ἄλλ' ἐκεῖ ὅπου οἱ ὅροι μας ἐφαρμόζονται με ὅλο καί μεγαλύτερη ἐπιτυχία, εἶναι ὅταν περνοῦμε στὸ βιολογικὸ κόσμον, ὅταν δρασκελίζουμε τὸ κατώφλι τῆς Ζωῆς: ἐκεῖ, σίγουρα, μιὰ διαμορφώουσα ὀργάνωση δομοσυγκροτεῖ ἕνα ὕλικὸ ὑπόβαθρο, πού ἡ ἐξέλιξη

καθιστᾷ ὅλο καί πολυπλοκότερο. Τέλος, δρασκελίζοντας τὸ δεύτερο μεγάλο κατώφλι, τὸ κατώφλι τοῦ διαλογισμοῦ, δὲν ἀνακαλύπτουμε μέσα μας ἕνα πνεῦμα πού διαμορφώνει τὸ ὑπόβαθρο ἑνὸς σώματος — κορωνίδας τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης²;

Ἔτσι, ὀλόκληρη ἡ φύση μᾶς φανερόνεται τελικὰ στὴ διαλεκτικὴ μιᾶς διαμόρφωσης κι' ἑνὸς ὕλικου ὑπόβαθρου — πλευρὲς μυστηριωδῶς ἐνωμένες στὴν ἐνότητα τοῦ κάθε ὄντος. Ἐπομένως, ὅποιος δοκιμάζει κάποια ἔλξη νά ὑπερβεῖ τὸ μεμονωμένο ἐπίπεδο τῆς ἀνάλυσης, δὲ θά δυσκολευτεῖ νά καταλάβει τὸν πειρασμὸ ν' ἀναζητήσει, σέ σφαίρες ἀνώτερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς Ἐπιστήμης, ἕνα φατισμὸ πού θά μπορούσε νά ρίξει κάποιο φῶς στὴ βαθειὰ σημασία ἑνὸς παρόμοιου θέματος.

2. Ἡ συμπληρωματικότητα στὰ χριστιανικὰ μυστήρια

Πηγαίνοντας πίσω στὶς ἀναμνήσεις μας, ἀνακαλύπτουμε πὼς πᾶνε σήμερα πάνω ἀπὸ 35 χρόνια πού ἐντυπωσιαστήκαμε ἀπ' τὸ δομικὸ παραλληλισμὸ πού θά μπορούσε κανεὶς νά κάνει ἀνάμεσα στὴν ἀνάγκη νά συνταιριάζουμε πράγματα ἀσυμβίβαστα στὴ θεώρησή μας γιὰ τὸ φυσικὸ κόσμον καί στὴν ἀνάγκη, στὸ χῶρον τῆς Θεολογίας, νά διασώσουμε γιὰ κάθε πράξη μας τὴν κατάφαση τῆς πλήρους ἐλευθερίας μας καί τὴν κατάφαση τῆς θείας πρόγνωσης. Ἔπάρχει ἐδῶ, τὸ ξέρομε, μιὰ ἀπ' τὶς μέγιστες θεολογικὲς δυσκολίες, πού γιὰ αἰῶνες ἔθρεψε διαμάχες ἀνάμεσα σέ στοχαστές. Τελικὰ, οἱ δύο καταφάσεις ὀφείλουν νά διασωθοῦν, εἰς πείσμα τοῦ γεγονότος ὅτι δὲ βλέπουμε πὼς νά τις ἐναρμονίσουμε.

Σκεφτήκαμε λοιπὸν, πὼς σχετικὰ με αὐτό, ἡ συμπληρωματικότητα πού συναντᾶται στὸ χῶρον τῆς Φυσικῆς, θά μπορούσε νά παίξει παιδαγωγικὸ ρόλο ἀπ' τοὺς πιὸ σημαντικοὺς γιὰ τὸ σύγχρονο πνεῦμα μας. Διότι, κάνοντάς μας νά δεχτοῦμε στὸ ἐπίπεδο τῶν πιὸ κοσμικῶν πραγματικότητων τὴ συνάφεια ἐνοτιῶν ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιφατικῶν, μέσα στὴν ἀνώτερη ἀλήθεια μιᾶς πιὸ περιχωρούσας ἐνότητας, δὲ μπορεί νά ἀποβεῖ «σημεῖον» προδιαθέτον τὸ πνεῦμα στὴν ἀποδοχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ μυστηρίου, τὴ στιγμή πού κι' αὐτὸ ἐμφανίζεται ὑπὸ μορφή φαινομενικῶν ἀντιφάσεων; Δὲν μᾶς ἀπομακρύνει, τὸ λιγότερο, ἀπ' τὴν ἀσυζητητὴ ἀπόρριψή του;

Ἐδῶ βρίσκεται τὸ πρῶτο δίδαγμα, τῆς συμπληρωματικότητας, ὅταν προσπελάζουμε τὴν πνευματικὴ μας πλευρὰ. Καί εἶναι ἀκόμη ἡ συμπληρωματικότητα ἕνα μάθημα ταπεινώσεως, γιὰτὶ μᾶς κάνει ἐκ νέου ν' ἀγγίζουμε σάν με τὰ χέρια τὸ νόημα τῶν ὀρίων μας: καθόσον δὲν πρόκειται νά εἰσαγάγουμε τὸ ἀντιφατικὸ στὰ πράγματα καθαυτά, ἀλλὰ νά γίνει ἀκόμα περισσότερα ἐπιτρεπτό νά δοῦμε ἐν πρώτοις στὰ παράδοξα τῆς συμπληρωματικότητας ἕνα οὐσιαστικὸ σημάδι τοῦ πεπερασμένου τοῦ πνεύματός μας. Καί ὁ συμπλησιασμὸς πού μόλις θεμελιώσαμε, μᾶς ἐπιτρέπει νά δοῦμε τὴν ἐπιστῆμη κάτω ἀπὸ ἕνα φῶς πού δὲν θά

είχε ποτέ υποπτευθεί ότι μπορούσε να είναι δικό της πριν από 100 μόλις χρόνια — δηλαδή ότι και για εκείνην, όπως και για τα θρησκευτικά μυστήρια, οφείλουμε ν' αναγνωρίσουμε μια υπερβατικότητα της πραγματικότητας, όσον αφορά στην ικανότητά μας να την κατανοήσουμε. Ό,τι ήταν αυτονόητο για τα θρησκευτικά μυστήρια, εφαρμόζεται όμοιας στο πεδίο της φύσεως.

Άλλά η συμβολή της συμπληρωματικότητας, απ' την άποψη που μας απασχολεί εδώ, είναι κατά πολύ ακόμη πλουσιότερη: γιατί είναι όλα τα μεγάλα χριστιανικά μυστήρια που μας φανερώνονται με μια συμπληρωματική δομή, με την κύρια σημασία του όρου: συνδέσεις αντινομιών. Στον ίδιο το Θεό, είναι η έν Τριάδι ενότητα. Στον Ίησού Χριστό, είναι η ένωση των δύο του φύσεων, της θείας και της ανθρώπινης στο ένα Του πρόσωπο. Στην Παρθένο Μαρία είναι η σύνδεση της μητρότητας και της παρθενίας. Τέλος, είναι το γεγονός ότι ο Θεός μας φανερώνεται, ανάλογα με τις περιστάσεις, τόσο ισχυρός και τόσο ανίσχυρος, ώστε να πρέπει ταυτόχρονα να βεβαιώνουμε πως είναι ελεύθερος και δέσμιος, εν μυστηριώδει συμπνοία (συμφωνία) προς το ιδρυτικό δράμα της πίστεώς μας, όπου ο Χριστός είναι εν ταυτῶ ταπεινωμένος ως τον έπονείδιστο θάνατο και ύψωμένος στην κορυφή της Δόξας!

Χωρίς να χρησιμοποιεί τον όρο, φαίνεται πως η Θεολογία ανακάλυψε τη συμπληρωματικότητα με τις μεγάλες Συνόδους του 4ου και του 5ου αιώνα. Για να επιχειρήσει να οριοθετήσει την ἄλη θεώρησή της, βρίσκεται πάντα αντιμέτωπη με την ανάγκη να υπερβεί τις έννοιές μας μέσα σε μια σύνδεση αντιθέσεων.

Όμως, το είδαμε πολύ καλά, η έπιστήμη σήμερα βρίσκεται στριμωγμένη σε μια ανάλογη κατάσταση. Έπεται, κατά την αντίληψή μας, ότι η συμπληρωματικότητα μας κομίζει ένα νέο φωτισμό: διότι, συναντάμενη έτσι, υπό ποικίλους τρόπους, σε όλα τα επίπεδα των όντων και του ὕψιστου Όντος, η συμπληρωματικότητα μας κάνει να διακρίνουμε στη Δημιουργία μια αντανάκλαση Έκεινου που έγινε ο κατ' ἔξοχην Συμπληρωματικός, έχοντας ένωση στο ένα πρόσωπό Του την αντίθεση της δημιουργικής και δημιουργημένης φύσεως. Άλλ' ως εκ τούτου διαυγάζεται το ὄλο παραδοσιακό θέμα περί Εικόνας (πηγάζον από το ἔδαφιο της Γενέσεως α' 26) αὐτῆς της Εικόνας της ἀγαπητῆς στους ἔκκλησιαστικούς Πατέρες, που ἔβλεπαν ἀκριβῶς στη Δημιουργία την αντανάκλαση του Δημιουργοῦ³ — θέμα που εικονίζεται επίσης ένιστε με τόσο ἔκφραστικό τρόπο στις ἀρχαίες ἀναπαραστάσεις της Γενέσεως, όπου βλέπουμε την ὕδρῳγειο σφαῖρα να ἀνακλά το πρόσωπο του Υἱοῦ.

Με τα κεντρικά μυστήρια της Τριάδος και της Ένσαρκώσεως και με το μυστήριο της Παρθένου Μαρίας, συναντούμε συμπληρωματικότητες που συνιστοῦν ὅ,τι θά μπορούσαμε να ὀνομάσουμε φωτεινή ἢ ἔνδοξη πλευρά των χριστιανικῶν μυστηρίων. Όμως, δε μπορούμε ποτέ να ξεχάσουμε πως το χαρακτηριστικό σύμβολο του Χριστιανισμοῦ είναι ὁ Σταυρός,

Ό Ἀρχάγγελος Μιχαήλ (14ος αἰώνας). Βυζαντινό Μουσείο, φορητή εἰκόνα).

Ό δίσκος (ὕδρῳγειος) που κρατεί ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ στο ἀριστερό του χέρι συμβολίζει τὸν κόσμο και φέρει τὸ «μονόγραμμα» Χριστός Δίκαιος Κριτής. Είναι ἔσχατολογικά κοσμολογική κατάφαση της Κτίσεως στην ὁποία ἀντανάκλα ὁ Κύριος της Οἰκουμένης.

σύμβολο με το ὁποῖο διανοίγεται, φαῖνον, το μυστήριο του κακοῦ. Και με το μυστήριο αὐτό ἐρχόμαστε ἀντιμέτωποι με την πιὸ παραπλανητική συμπληρωματικότητα, με τὴ σκοτεινὴ πλευρά της, θά μπορούσαμε να ποῦμε, που ἀγγίζει ἀληθινὰ το σκάνδαλο, ὅπου βλέπουμε, ὅπως τὸ ἀναφέραμε ἤδη, τὸ Θεὸ ἐν ταυτῶ ελεύθερο και δέσμιο. Διότι, ἂν ὁ Θεός είναι παντοδύναμος και ελεύθερος, δὲν είναι ὑπεύθυνος για τὸ κακό; Ἀλλ' ἂν δὲν είναι ὑπεύθυνος για τὸ κακό, δε μοιάζει ἀνίσχυρος, δέσμιος, δὲν πέθανε, δὲν ἀρνήθηκε τὸν ἑαυτό του;

Άγγίζουμε στο σημεῖο αὐτό, ὅπως ὁ καθένας τὸ ξέρει, ἕνα ἄλυτο πρόβλημα. Καθὼς ὁ Ίησοῦς δὲν ἤρθε να μᾶς ἐξηγήσει τὸ κακό: τὸ πῆρε ἔπάνω του για να μᾶς σώσει και μᾶς ἀποκάλυψε ἔτσι τὸ ἄπειρο τῆς Ἀγάπης του.

Παραμένει τὸ γεγονός, ὅτι τὸ πρόβλημα του κακοῦ διατηρεῖται μέσα μας: σὰ μιὰν ἀγκίδα. Σπρωγμένο ὡς τὴ ρίζα του, θέτει τὸ ἐρώτημα: ὁ Θεός ἢ τὸ τίποτα; τὸ νόημα ἢ τὸ παράλογο; Ὁ χριστιανός είναι ὁ ἀνθρώπος που, παρόλο τὸ σταυρωτικό αἶνιγμα τῆς ἀθώας ὁδῶνης, δε χάνει τὴν ἐμπιστοσύνη του γιατί μέσα σ'

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΜΕΓΙΣΤΟΙ ΦΩΣΤΗΡΕΣ

Τοῦ κ. ΚΩΝ. Ρ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

Δικαίως οἱ ἄνθρωποι θεωροῦν μεγάλους τῆς γῆς ἄλλους ἐκείνους, πού διακρίνονται διὰ τὴν σοφίαν των, διὰ τὰς μεγάλας θέσεις πού κατέχουν, διὰ τὰ ἡρωϊκά των κατορθώματα. Εἰς τὸν οὐρανὸν ὁμοίως μεγάλοι, ἀληθινὰ μεγάλοι, θὰ ἀναδειχθοῦν ἐκεῖνοι πού θὰ ποιήσουν καὶ θὰ διδάξουν «ὅς ἂν ποιήσῃ καὶ διδάξῃ οὗτος μέγας κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν Οὐρανῶν»¹.

Εἶναι δύο προϋποθέσεις, «ποιήσῃ» καὶ «διδάξῃ», πού θέτει Ἀυτὸς ὁ Κύριος. Καὶ μία τέτοια ὁμάδα ἁγίων ἀνδρῶν, πού ἐποίησαν καὶ ἐδίδαξαν, εἶναι «τῶν ἀρετῶν τὸ θησαύρισμα», «οἱ ἀπαράμιλλοι διδάσκαλοι τῆς ἀληθείας», «τὰ πάγχρυσά στόματα τοῦ λόγου», «οἱ τρεῖς μέγιστοι φωστῆρες τῆς τρισηλίου θεότητος»: Βασίλειος ὁ Μέγας, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος.

Ἄλλὰ οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι ἦσαν μεγάλοι πρῶτον διότι ἀνεδείχθησαν ἅγιοι. Καὶ ἡ Ἐκκλησία μας, πού τοὺς μνημονεύει καθημερινῶς, ἁγίους καὶ μεγάλους τοὺς

ἀποκαλεῖ: «τῶν ἁγίων ἐνδόξων μεγάλων Ἱεραρχῶν καὶ Οἰκουμενικῶν Διδασκάλων». Εἶναι δὲ ἅγιος ἐκεῖνος πού διακρίνεται διὰ τὴν συνέπειάν του. «Ἐκεῖνος, τὸν ὁποῖον ἡμπορεῖ νὰ παρουσιάσῃ ὡς βιτρίνα τοῦ ὁ χριστιανισμοῦ»². «Ἐπιστολὴ γινωσκομένη καὶ ἀναγνωσκομένη ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων»³. Καὶ διὰ νὰ κατορθώσουν οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι νὰ ἔχουν βίον «κεκαθαρμένον» «ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος»⁴, διὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν κατάκτησιν τῆς ἀγιότητος, ἔκαναν ἀγῶνα πρὸς τὸ βάθος, ὅχι πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν. Διότι «ἡ κάθαρση πρέπει ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἐκεῖ ὅπου ἔχει συντελεσθεῖ ἡ διαστροφὴ μὲ τὴν εἰδωλοποίησιν τοῦ ἐγῶ»⁵. Καὶ αὐτὴ ἡ προσπάθεια ἦτο ἓνα συνεχὲς «γίγνεσθαι» «ὑπὲρ δυνάμιν αἰετὴν τὴν ψυχὴν ἐπεκτείνεσθαι πρὸς τὸ τοῦ Θεοῦ θέλημα,

1. Ματθ. 5,19.

2. Α. Ν. Τσιριντζάνη, Ἡ πίστις ὡς βίωμα, Α' σελ. 79.

3. 2 Κορινθ. 3,2.

4. 2 Κορινθ. 7,1.

5. Κόνωνις, 1982, τ. 3, σελ. 254.

αὐτὴ τῇ σκοτίᾳ ὀδηγεῖται ἀπὸ τὸ φῶς τῶν σημείων, ὅπως ἀκριβῶς οἱ Ἰσραηλιῆτες στὴν ἔρημο ὀδηγοῦνταν ἀπὸ τὴ φωτεινὴ νεφέλη. Ἡ πίστις, πράγματι, δὲν ἀποδεικνύεται ὅπως ἓνα θεώρημα ἀπορρέει ἀπ' τὴν κατανόησιν τῶν θείων σημείων ἀπὸ ἓνα νοῦ πού ἡ βούληση τὸν ἔστρεψε πρὸς τὸ ἀληθές καὶ πού καταυγάζεται ἀπ' τὴν ἀντιληπτικὴ Χάρη. Ἄλλὰ τί εἶναι σημεῖο; Εἶναι ἓνα γεγονός φορέας νοήματος. Καὶ ἡ κατανόησίν του ὡς σημαίνοντος, ἀπαιτεῖ πάντα μιὰ ἀντιληπτικὴ ἱκανότητα, καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς πίστεως εἶναι ἡ Χάρη ἀκριβῶς πού κάνει νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ σημασία (τὸ νόημα) μέσω τοῦ συμβάντος (τοῦ γεγονότος). (Αὐτὴ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς Χάρης, θὰ μᾶς κάνει νὰ σημειώσουμε ἐν παρόδῳ τὴν ἀδυνατότητα νὰ κρίνουμε ἓναν ἄπιστο ἀδελφόν).

Στὸ θρησκευτικὸ σημεῖο (πού εἶναι τὸ σημεῖο μὲ τὴν κύρια σημασία τοῦ ἔρου) τὸ ὑπόβαθρο, τὸ γεγονός, ἀνήκει στὸν αἰσθητὸ κόσμον, στηρίζεται στὸ ἀπλό, ἐνῶ τὸ νόημα μᾶς διανοίγει στὸ ὑπερφυσικό. Τὸ σημεῖο τοῦτο εἶναι λοιπὸν κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο διάμεσος μεταξὺ δυῶν κόσμων. Ὅπως τὸ εἶπε τόσο ὠραῖα ὁ Xavier La Bonnardière, μὲ τὴν ὑπαρξή του μετέχει στὸ φυσικὸν κόσμον καὶ μὲ τὸ νόημά του στὸν ὑπερφυσικό⁴.

Ὅμως — τὸ προσέξαμε; — τὸ σημεῖο κέκτηται καὶ αὐτὸ μιὰ συμπληρωματικὴ δομὴ ἀφοῦ, λαμβανόμενου ὑπόψιν ὅτι συνίσταται ἀπ' τὴ σύνδεσιν ἓνος γεγονότος καὶ ἓνος νοήματος, μποροῦμε ἀσφαλῶς νὰ ἀναλογίσουμε τὸ γεγονός μὲ τὸ αὐλικὸ ὑπόβαθρον (substrat) καὶ τὸ νόημα μὲ τὴν «διαμόρφωσιν» (information).

Ἔτσι, κατὰ ἓνα τρόπο πού μᾶς ἐκπλήσσει ζωνηρά, ξαναβρίσκουμε διαδοχικὰ τὴ συμπληρωματικότητα στὸν κόσμον τῆς φύσεως, στὰ χριστιανικὰ μυστήρια καὶ τελικὰ στὸ «σημεῖον», πού συνιστᾷ ἐκείνη τὴ θαυμαστὴ ὁδὸ ἡ ὁποία, στηριζόμενη στὸν πρῶτον ἀπ' αὐτοὺς τοὺς κόσμους, μᾶς διανοίγει στὴ θεϊκὴ σφαῖρα γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε κληθεῖ. Διαστοχαζόμενοι, λοιπόν, αὐτὴ τὴ συμπληρωματικότητα καὶ τὴ δυαδικὴ δομὴ τῆς, καὶ θεώμενοι τὴ γενικευτὴ τῆς βλέπουμε καὶ σ' αὐτὴ ἓνα σημεῖο, τόσο στὴ διάνοιξή μας στὸ χωρὸ τοῦ ξεπεράσματος καὶ τῆς ὑπερβατικότητας, ὅσο καὶ στὴν ἀναλογία ἐκείνη διὰ μέσου τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα μας βλέπει νὰ χαράσσεται ἓνας μῖτος καὶ μ' αὐτὸν ἓνας ἀπ' τοὺς δρόμους τοῦ νοήματος.

1. L. de Broglie, «La physique nouvelle et les quantas» (Ἡ νέα Φυσικὴ καὶ τὰ κβάντα), Flammarion 1937, 241-242.

2. Παρόμοια θεώρησιν διασώζει πέρα γιὰ πέρα μιὰ εἰδικὴ ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ στὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου.

3. Πρβλ. τὸν ΟΒ' Λόγον τοῦ Ἀββῆ Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου: «Διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς βλέπομεν τὴν κρυπτὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, τὴν περιεχομένην εἰς τὰς φύσεις τῶν ὄντων» (Οἱ Ἀσκητικοὶ Λόγοι, Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἀστὴρ», 1961, σ. 247).

4. X. La Bonnardière, Devoir de croire et sincérité intellectuelle (καθῆκον τοῦ πιστεῦναι καὶ νοητικὴ εὐλικρίνεια), Aubier, 1949, παράφραση ἓνος ἐδαφίου τῶν σελίδων 48/49. Ὅλα τὰ χριστιανικὰ σημεῖα ἔχουν γιὰ πόλον τους τὸν Ἰησοῦ Χριστὸν καὶ τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ μηνύματός Του καὶ τὰ ὑπόλοιπα συγκλίνουν σ' Αὐτόν: μεσαιωνικὴ τυπολογία τῆς Π. Διαθήκης (κυρίως ὁ πάσχαρον δούλος τοῦ Ἡσαΐα), ἡ ζωὴ τῶν ἁγίων καὶ τῶν μυστικῶν, τὰ θαύματα κ.λπ.